

Иван Касабов,

професор, доктор на филологическите науки,
Департамент „Нови български науки“,
Бакалавърски факултет,
Нов български университет,
E-mail: ivankasabov@yahoo.com

ОСНОВНИ ТРОПИ И ПРЕНОСИМОСТ НА ЗНАЧЕНИЯТА НА ДУМИТЕ

Резюме: В статията се предлага опит за систематизация и определяне на основните тропи и на взаимоотношенията между тях като своеобразна база за преносимостта на значенията на думите. Изхожда се от положението, че обща база за тропите и фигурите като основни реторични средства във формален план е *повторението*, а в съдържателен план – *предметният образ* на значенията на думите. Изяснява се, че между думата и предмета, който тя означава, съществува т. нар. предметно отношение, чийто изразител е *значението*. Разглеждат се основните типове преносно-образни вторични номинации, които са от особен интерес за реторичната реч и заслужават по-задълбочени семантични изследвания на базата на теорията за тропите и фигурите за по-пълно изясняване на техните стилистични ефекти.

Ключови думи: тропи, метафора, метонимия, синекдоха, алегория, символ, епитет, значение.

Ivan Kasabov, Dr. Habil,

Full Professor,
Department of New Bulgarian Studies,
Undergraduate School,
New Bulgarian University,
E-mail: ivankasabov@yahoo.com

BASIC TROPES AND TRANSFERRED WORDS' MEANINGS

Abstract: This paper is an attempt at systematization and definition of the basic tropes and the relations between them as a specific ground for words' meanings transfer. The assumption is that a basic ground for tropes and figures as main rhetoric instruments is *reduplication* in the formal plane and *object's icon* in the plane of content. It needs to clarify that between a word and named object exist a so-called object's relation, of which the expression is *meaning*. The basic types of transferred meanings are observed from the point of view of the specific interest for rhetoric speech theory. This problem needs more profound semantic investigation for better clarification on the base of trope-and-figures' theory.

Key words: tropes, metaphor, metonymy, synecdoche, allegory, symbol, epithet, meaning.

Да се говори за реторичните фигури,
значи да се говори за същността на езика.

Фр. Ницше

Добре известно е, че още от Античността сме наследили достатъчно добре развита теория за тропите и фигурите, останали и до днес с названието *Горгиеви фигури*. През вековете са правени многобройни опити тази теория да бъде допълвана и те продължават и до днес, особено в частта, която се отнася до систематизацията на тропите. Тук се предлага още един опит за систематично извеждане и определяне само на основните тропи и на взаимоотношенията между тях като своеобразна база за преносимостта на значенията на думите.

Очевидно е, но може би тъкмо поради това е добре отново да се напомни, че основа и на всяка идентификация, и на всяко запомняне, както и на всяка фигуралност, и на всяка тропеичност е сравняващо-отъждествяващото повторение. Класическото изискване за благозвучие (лат. *elocutio*), в деликатния баланс между яснотата на речта и нейното по-лесно запомняне (*memoria*), както и за въздействащия ефект от произнасянето ѝ (*actio*), налага да се приеме, че съществува някаква обща база за тропите и фигурите като основни реторични средства за постигането на хармонично благозвучие. Най-общо казано, тази обща база във формален план е *повторението*, а в съдържателен план – *предметният образ* на значенията на думите.

1. Плеонастични образни повторения. Известно е, че между думата и предмета, които тя означава, съществува връзка, обикновено наричана „предметно отношение“. Тази връзка се основава на предметния образ на думата, който „фигурира“ нейното предметно значение, изградено от

(силуетната) схема на цялото с неговите части и негова качествена форма (характерен признак). Такъв характерен признак на предметното цяло в единството на предметния образ на думата се проявява разгърнато при *епитета* като образно-тропеично определение, което може да се схваща като общо „украсяващо“ или като „обяснително“ (усилващо подчертаващо някой от признаците на определяния предмет от типа на *белокаменна чеешма*), или като „постоянно прилагано“ (особено характерно за народното творчество) към названието на даден предмет, чрез което се изразява характерен вътрешен признак на определяемия предмет като: *храбър герой*, *ясно слънце*, или (метафорично) върху названието на един предмет се пренася признак на друг предмет като напр.: *прясна следа*, *леден поглед*, *вежди-гайтани*. Наред с изброените, известен е и т. нар. „тавтологичен“ епитет (възвръщащ на думата изгубената ѝ образност) от типа на *стръмен бряг* или *дълбока бездна*, където в *бряг* или в *бездна* не само етимологично се включват значенията ‘*стръмен*’ или ‘*дълбок*’, но те се съдържат и като семантични компоненти (дори и в дефинициите) на основните им значения. Този тип епитет ясно показва, че не само при него, но и при всеки епитет се наблюдава (плеонастично) повторение на признак, който е характерно качество на определяемия назован предмет и естествено се включва в неговия образ, а метафорично-приложеното определение го прави „по-релефен“ или „по-жив“ с пренасянето на допълнителен признак на друг предмет върху назования предмет за образно подсилване на негово вътрешно качество.

При *сравнението* пък, въз основа на един признак, образно се уподобява един назоваван предмет на друг, за да се изяви важно качество на сравнявания предмет чрез сравняемия (или на двойка предмети с друга двойка) като например: *те (влюбените, Стоян и Рада) са си лика-прилика*

като два стръка иглика, където влюбените и два стръка иглика са симетрично повторени подобия спрямо базата за сравнение *лика-прилика* (помежду си) *като...* Тази база в явното сравнение често се пропуска (оставяна на подразбиране) до *те са като два стръка иглика* или в *слон като балон* (или с форма за творителен падеж за сравнение в други езици със запазени падежни форми като напр. в рус. *конь помчался стрелой*). Т. е. при сравнението, обратно на положението при епитета, (паралелно) се повтаря един общ признак или общо качество за два различни предмета.

И сравнението, и епитетът се основават на образни повторения, но докато в сравнението се наблюдава симетрично повторение на названията на два предметни образа спрямо общо за тях качество, то в епитета се повтаря название на характерно за определяния предмет качество. Може би поради простотата на принципа на повторението, сравнението и епитетът невинаги се признават за „същински“ тропи, а за нещо като прото-тропи или са смятани за „прости“, „елементарни“ тропи, въз основа на които се развиват всички останали тропи.

Повторението обаче е базов формообразуващ и композиционен принцип не само в реториката, но и в изграждането на всяко нещо: артефакт, художествен образ, произведение на изкуството. В речта са възможни формални повторения на цели изрази, фрази, думи, корени на думи, суфикси и окончания, с резултат – дълга поредица от различни фигури и тропи, обединено наричани плеонастични. С други думи, повтарят се езикови форми, но и езикови значения – фонологични, граматични, лексикални, фразови. Симетрични повторения са *колонът* и *антиколонът*, повторения може да има и на смисъла на отделни (синонимични) примери, и на различни (напр. евангелски) притчи в текста. Има и чисто тонални и интонационни повторения (както в музиката

и поезията) като ритъм и рими¹. Повторения по форма са и всяка теза и антитеза в мисленето и речевото изложение². Хармоничните повторения в дадено цяло са *симетрични* – или спрямо ос или център на симетрия, или циклични спрямо нулева фаза. Ясно е, че спрямо оста, центъра, нулевата фаза на симетрията са възможни пълни повторения (и по форма, и по значение или синонимни), частични (градационни, фазови) повторения и контрастни (противоположни – антитези или антонимни), изграждащи в реториката и стилистиката т. нар. *паралелизми*.

2. Основни тропи и неявни образни повторения. Когато става дума за пропорционално-симетрични отношения, тук се има предвид, че отделните части на едно цяло

¹ Повторенията биват не само езикови в речта, но те са нещо нормално и за обикновени природни явления като приливите и отливите, фазите на деня и нощта. Повторението е първият сигнал за отделяне (на разумни основания) на неразличими по друг критерий отделни цялости и отделни части на дадено цяло. Такива забелязани повторения са всички цикли и вълнови характеристики, изучавани от физиката, т. нар. *итерации* (повторения) в математиката, както и физиологичните периодични характеристики като сърдечен пулс, вдишване и издишване, вълнови мозъчни функции и т. н.

² Важно е да се обърне внимание, че всички забелязани повторения в едно цяло са в някакви отношения помежду си, както и към цялото. Това са отношенията на *пропорция* или основните (количествени) отношения между част и цяло. Едва *симетрията* между частите на цялото придава форма на цялото с повторението на нещо *в същата мяра или пропорция*. При повторението на една пропорция в дадено цяло в едно и също отношение (като на по-малката част към по-голямата в същото отношение, както на по-голямата част към цялото) се получава т. нар. *златно сечение*. Това повтарящо се деление е хармонично и затова се нарича и *златна пропорция*. Естетическата ценност (т. е. вече качество) на тази хармонична пропорция е известна и е широко използвана в изкуството. Художествен израз на чистата хармония е музиката с нейната хармонично-мелодична пропорционално-симетрична композиционна форма.

(предмет, фигура, образна представа или езиково значение) са в определени хармонични или контрастни отношения помежду си. Хармонията и симетрията са композиционни характеристики на всяко цяло: както на отделния предмет или художествен и словесен образ, така и на по-големи цялости като напр. текст или реч.

По принципа на „елементарните“ тропи *епитет* и *сравнение* са развиват и останалите тропи, сред които за основни се приемат: *метафората* (пренос на значението по сходство), *метонимията* (по съседство) и *синекдохата* (по отношението част – цяло или като особено между общо и единично), както и *алегорията* (иносказателно представяне на абстрактни значения чрез конкретни) и *символа* (характеризиращ (предметно) образа в неговата същностна осмисленост с неизчерпаема (метафорична) многозначност и съотнесеност с други образи). Те са известни още от античната реторика като основни тропи, а останалите тропи се приемат в стилистиката като производни от тях.³ Така например за метафорични по тип тропи се приемат: *олицетворението*, *хиперболатата*, *литотата*, *прякора*, а за метонимични – *автономазията* и *синекдохата*.

От особена важност за изясняването на отношенията между основните тропи като метафората и метонимията е спецификата на тропа *катахреза* – буквално ‘злоупотреба’, формално представляваща неправилна употреба на дума (лат. *abusio* – ‘неточна употреба’), не в „правилното“ ѝ (в етимологичен смисъл) значение. Резултатът е мнима метафора, понеже в използваната в преносен смисъл дума „прозира“ прякото ѝ значение като напр. *полите на планината*, *лист хартия*, *пътешествам по море* и под. Според Квинтилиан катахрезата „приспособява най-близкото аналогично

³ Срв. Янакиев, М., Д. Иванов. *Стилистика на българския език*. София: Народна просвета, 1972, с. 27 и сл.

име към тези предмети, които нямат собствено име, както в *и вече ще ражда лъвът* (а той е баща) и в хиляди други примери⁴... „Този троп трябва изцяло да се отличава от метафората, защото „неточната употреба“ поставя име там, където такова е липсвало; а метафората поставя име там, където е имало друго име.“⁵ Т. е. катахрезата използва названия на именувани предмети за назоваване по аналогия на предмети, които още нямат име и така създава нови преносно-номинационни значения на думите (като че ли подобно, но и за разлика от „преименуващите“ вторично-номинационни значения при метонимията), а същинската метафора създава нови преносно-характеризиращи значения на думите. Може би затова в стилистиката и семантиката *катахрезата* се разбира предимно в по-разширеното ѝ значение, а именно, като метафорично название „с избледняла (угаснала) образност“ от типа *крак (на маса)*, *нос (на лодка)*, *червено мастило* и под. Такава „мнима“ метафора обикновено се лексикализира и се проявява в „номинативна“ функция, като може да заема ролята на подлог-субект или допълнение-обект в изречението, за разлика от типичната за същинската метафора квалитативна функция, проявяваща се най-често в сказуемо или в сказуемно определение. А самата възможност за заемане на предикатна или на именна позиция е формалният критерий за семантичното различаване (на практика в (кон)текст) на метафора от метонимия.

Характеризиращият пренос на названия по сходство в метафората се основава на „съкратено-скрито“ сравнение между два предметни образа, от които единият, обикн. одушевен (който се сравнява, като напр. *девойка*), е изразен

⁴ Квинтилиан. *Обучението на оратора* (бълг. превод). София: Наука и изкуство, 1982, с. 498.

⁵ Пак там, с. 499.

не чрез собственото му название в прякото му предметно значение, а еднословно-характеризиращо чрез название за друг предмет, обикн. неодушевен като напр. *фиданка*, с който е сравнен по образно подобие според някое съвместимо и характерно качество, както в случая '(присъща на младостта) стройност и гъвкавост'. Така, название като *фиданка* се отнася не само към предметната област 'на дърветата', а и към областта 'на хората', с което се получава ефект на семантична двойственост или двуплановост в плана на съдържанието на думата. Такова „прозирно-палимпсестно“ насложено едновременно присъствие на двойствена предметност (обикн. с одушевяване на неодушевеното или обратно) в един словесен образ създава особената „релефност“ и „живост“ на метафоричния образ. Но това не е всичко, доколкото неоспоримият чар на метафората се дължи не по-малко и на принципно реторичното „ентимемно“ подразбиране и на неизказаното сравняемо чрез явното назоваване само на това, с което то се сравнява. Одушевяването в метафората може да достигне до *олицетворение* (*прозопея* или обратно – до *прякор*) и тя често е съчетана с *хипербола* или с *литота*.

С цел изясняването на спецификата на *метонимията* и опосредстваната ѝ връзка с епитета изглежда подходящо да се обърне внимание на приеманите за метонимичен тип тропи като *антономазията* и *синекдохата*. Вече бе показано, че една от спецификите на епитета е плеонастично повторение на назовано с епитета качество, съдържащо се като характерно в семантиката на определяния назован предмет, както в *храбър герой* или в *дълбока бездна*. За епитет се смята само приложеното определение, но епитетът се оценява като сполучлив или допустимо съвместим според посоченото повторение на значението му с компонент от значението на определяемото. От противоположна глед-

на точка епитетът „трябва винаги, като го отделиш от думата, към която е приложен, да има значение сам за себе си и да създава антономазия“⁶, т. е. ако при „брахилогично съкращение“ на квалифицираното от епитета лично име (напр. *разрушителят на Картаген Сципион*) се получава антономазия (*разрушителят на Картаген*). С други думи, антономазия се получава, когато само от епитетното название може (в минимален контекст) да се разпознае личното име, определяно от този епитет. *Антономазията* не само се оказва възможна при тези условия, но тя се явява и критерий за сполучливост и узуална допустимост на епитета.

По подобен начин би следвало да се очаква от епитети като *храбрив* (чрез тавтологията с деривата *храбрец*) да се получи субстантивация, еквивалентна на *герой* в прякото значение на думата или от *дълбока* (тавтологично с *дълб(оч)ина*) – *дълбокото, дълбината (дълбините)* като еквивалент на *бездна* в прякото ѝ предметно значение. Подобен ефект, основан на явна (и номинативна, и семантична) тавтологичност в прякото предметно значение на думите, но със засилен образно-емоционален момент, се наблюдава и в т. нар. *figura etymologica* с примери като *тъмна тъмница, ноц ноцувам, игра (си) играя* и мн. др. под. Така и в христоматийния пример: „*50 кила пореха дълбините*“, наред с ясно разпознаваемите тропи като метафората *поря* и синекдохата *кил*, без особено затруднение *дълбини* се определя като типична метонимия. Ако това е така, то няма съмнение, че *дълбини* е вторична номинация, получена от *дълбока бездна (вода)* чрез „съкращение“ на определяемото (както на личното име при антономазията) и заместването му от деривативната субстантивация *дълбина* на епитета *дълбока*. Важното тук е не толкова да се изтъкне паралелизмът на метонимията с тропа антономазия в сферата на нарицател-

⁶ Квинтилиан. Цит. съч., 1982, с. 500.

ните имена, основани на семантичната връзка на определяемото име с определящия го „постоянен“ епитет, колкото да се покаже същността на *метонимията* като „обратната страна“ на *полисемията*.

Обикновено образуваните преносни значения чрез т. нар. разширяване и стесняване на прякото предметно значение на многозначната дума се приемат за метонимични. Интересно е обаче да се разбере какви са отношенията на метонимичните значения на многозначната дума към прякото ѝ предметно значение. Вече бе показано другаде⁷, че преносните значения на думите са лексикализирани, възприемани като затвърдени в узуса, но това е резултат от единен семантичен принцип, задаващ възможностите и границите за преносимост на значенията и този принцип най-ясно личи в падежните отношения. Всяко разширено или стеснено преносно значение се основава на предметния образ в прякото значение на думата, а особените модуси на съществуване на предмета на думата (в представата) се проявяват в различните ѝ падежи. Така се оказва, че метонимичните значения на думата не са вторични названия на „други предмети“, а са семантично различни названия чрез една и съща дума на „един и същ предмет“ в различните му модуси на съществуване, изразявани чрез падежните отношения. Предметът на думата може да се разглежда като отделно цяло на фона на всичко останало в *номинатив* (*дърво* ‘расте пред къщата’). Ако думата в едно от значенията си назовава даден предмет като цяло, друго може да го означава в негова част (*дървото* ще се скърши от плод ‘= *клон*’) – *партитив*. Ако едно от значенията назовава предмета *дърво* като род, друго от значенията ѝ го означава като

⁷ Касабов, И. Граматика на семантиката. София: Изд. на СУ „Св. Климент Охридски“. С., 2006, с. 236; Касабов, И. За ролята на падежа в „безпадежните“ езици. – В: Българска реч, г. XVII, кн. 3, с. 6 – 18.

вид (‘рядко (плодно) *дърво*’; *круша* ‘= *крушово дърво*’) – *генетив*. Друго значение може да означава предмета като форма за обектно използване (‘отсечено *дърво*’ ‘= *труп*’) – *акузатив* или като промяна на свойствата и евентуално на вида субстанция (храстът израсна в *дърво* ‘= *дървесна субстанция*’) – *транслатив*. Друго значение може да означава същия предмет атрибутивно (‘парково *дърво*’) – *приимен генетив* или пък като притежание (Нане-Стоичковото *дърво*) – *посесив*. Следващо значение може да го означава като място (на сянка ‘под *дървото*’) – *локатив*; като вещество, субстанция (статуетка от *дърво* ‘= *дървен материал*’) – *есив*; и дори като инструмент (ударих го с едно *дърво* ‘= *тояга*’) – *инструменталис*.

В сравнение с основните метонимични преноси въз основа на отношения като: вместилище и съдържание, материал и изделие и т. н. става ясно, че по същността си метонимията не представлява пренос на названието на един предмет върху друг предмет (по някакъв вид близост между тях), а вторична номинация, при която се използва дума в едно от преносните ѝ значения за изразяване на същността на друга, семантично свързана с нея, дума с друго „близко“ предметно съдържание, както в примера с *дърво* в едно от значенията на думата за изразяване на същността на *тоягата*; в друго значение – за същността на *труп* (за строеж); в трето – за *дървен материал* (за изделия) и т. н. Както бе посочено по-горе, метонимията може да възникне и елиптически от словосъчетания, при които се съкращава определяемата дума и определящото епитетно приложение се субстантивира. А както бе изтъкнато в началото, епитетът представлява плеонастично изразено съществено качество на определяния предмет (съдържащо се по необходимост и в неговото значение), подобно не само на т. нар. тавтологичен епитет, а и на тавтологичните етимологични фигури.

При това положение е семантично нормално както *дълбока* да изразява същността на *бездна* (и *дълбини* – на *морето*), така и *тъмна* да изразява същността на *тъмница* (и обратно) или пък *игра* да изразява същността на *играя* (и обратно). Това отношение между действие, процес и неговия резултат се смята за едно от основните метонимични отношения, наред с отношението между населено място, учреждение или събитие и хората, живеещи, работещи или участващи в тях. Остава още един важен тип метонимия, при която чрез името на автора се назовава негово произведение или чрез прозвището – неговият представител или атрибут. Ясно е, че този тип е резултат от същото семантично отношение, както при антономазията, но с обратен знак, при което „брахилогично съкратено“ е не определяемото, а определящият епитет (напр. *завоевателят (на света)* или *разрушителят (на Картаген)*, чието значение е изразено само чрез определяемото име (*Александър Велики* или *Сципион*).

Трудно е да се устои на изкушението към типичните метонимични отношения да се приведат техните съответствия, както са представени в т. нар. „обща топики“ в „Реторика“ на Аристотел: *дефиниция – род / вид; разделение – цяло / част; сравнение – подобие / разлика / степен; отношение – причина / следствие / резултат* и т. н. Вижда се, че изброените основни общи топики (букв. ‘места за изнамиране на неща’) са сравними до степен на съвпадение с някои от т. нар. *фигури на мисълта*, което е забелязано отдавна като същностна връзка на дяла на реториката *elocutio* не само с *actio* и *memoria*, а и с *inventio*. Важното тук е ясно да се покаже, че основните отношения, върху които се базират типове метонимични преноси, са същите, както при общите топики, главните фигури на мисълта, та дори – както бе показано – и при падежните отношения в думата. С други думи, тропите и фигурите не се отнасят само да формата на

речта, а и до нейното съдържание чрез взаимозависимостта на езиково значение и изразяването на мисълта.

Синекдохата също е по-специален троп от семантична перспектива. Обикновено приемана за вид метонимия, тя съществено се различава и от нея, и от другите тропи. Подобно на явните повторения, синекдохата се основава на симетрично отношение между част и цяло, по форма от типа на „златното сечение“, а по същността си представлява („метонимично“) заместващо назоваване на цялото от название на негова част (*pars pro toto*), която част обаче трябва да е дотолкова характерна и емблематична за цялото, че да може да бъде негов пълноценен представител (както и обратното – *totum pro parte*). Може би е необходимо отново да се изтъкне, че в случая, когато се говори за цяло и негова част, се има предвид не точно предмет и негова част, а цялостен образ на назован предмет и словесен образ на назована част от него (в смисъла на *характерен детайл, допринасящ за индивидуализацията и типизацията на цялостния образ*).

Синекдохата често действа синкретично (и се контаминира) с метонимията, особено в случаите за *съседни* части от едно цяло като – *ръка* и *пръсти*, *глава* и *ум*. Така например е трудно да се прецени, дали *кил* или *палуба*, или свързващият ги *борд*, са представителни части на (словесно-предметния образ на) *кораба* като цяло. Същественото за синекдохата е това, че тя действа като *мотив*, като представя цялото чрез негова *съществена* част, т. е. *емблематично*, както атрибутите на героя го характеризират емблематично. С други думи, тя е *фигуративна вътрешна форма*, мотивираща предметното значение и преносимостта на значенията на думата. И това не е чудно, тъй като тя е *част от цяло* само на пръв поглед и формално, а всъщност е най-вече *особеното* (т. е. най-характерното, представителното)

на общото, представяно от единичното. Не е нужно да се търсят (а и преобладаващото мнение е, че е трудно да се намерят) интегрални общи признаци, въз основа на които се осъществяват преносите на значенията (или пък нелепо да се обясняват с необясними допълнителни, актуализирани за случая или случайни семантични признаци), тъй като семантичната мотивация е дадена като фигуративна вътрешна форма в езика чрез синекдохата (и идиоматиката). Именно дадена, в смисъл на системно „предвидена и реализирана“ от езика като изразен чрез значение на дума смисъл. И не само като вътрешно изискване на системата, но и като знаково изискване за единството на изразявания чрез словесни значения смисъл в езика. Остава само да се открие.

И в резултат, синекдохата се превръща в „централна фигура на реториката“⁸, по принципа на която се осъществява постоянното генерализиращо движение на мисълта от обобщаване към единичност и обратно, а с това и на преминаването на езика в реч (при адресанта) и обратно (при адресата). Освен това, синекдохата често не действа еднозначно спрямо цялото (или общото), а го характеризира същностно като предмет от различни гледни точки. Напр. *корабът* може да бъде синекдохично представен не само като: *a/ кил* от гледна точка на конструкцията и образа на движението му за наблюдателя (без който се превръща в *a/1/* – (неустойчив и бавноподвижен) *сал* или *a/2/* (пробито) *корито*); като *б/ борд* от гледна точка на моряка или военния; или като *в/ палуба* от гледна точка на пасажера; но и като: *г/ каюта* или *д/ койка* – временно жилище и легло; а също – за търговеца или пирата, или за пролетарския поет – като *е/ трюм* (пълнен със стока, плячка или „с лепкав мрак“ – Вапцаров);

⁸ Todorov, T. "Synecdoques" // *Communications*, 16. Paris, 1970 (repr.: Todorov, T., Empson, W., Cohen, J., Hartman, G., Rigolot, F. *Sémantique de la poésie*, Éditions de Seuil, 1979).

и дори като *ж/ машините с витлата* (или *веслата* у Омир) или *платната* като общ вид (или според двигателната сила), като образ („*белеет парус одинокий*“ – Лермонтов) за лирическият поет или от гледна точка на далечния наблюдател от брега.

Отново намираме „предмета“ на думата, представен номинално (номинатив) и като: 1. партитив (*a/ – ж/*) с 1. а) отрицание (*a/1/*), 2. генитив (*ж/*), 3. акузатив (*в/ г/ д/ е/*) с 3. а) транслатив (*a/2/*), 4. приименен генитив (*б/ – за моряка*) с 4. а) посесив (*е/ – за собственика*), 5. локален (*е/*), 6. есив (*в/*), 7. (евентуално *дървото, желязото* – от моряшкия жаргон), 8. граница (*б/*). Като резултат се оказва, че думата *кораб*, макар и да не е развила всички производни значения по падежния принцип на семантиката, синекдохично го е представила във всички падежни позиции, в съответствие с „гледните точки към предмета“, т. е. това, което не е изразено в микросемантиката на думата, е непременно изразено в макросемантиката на лексико-семантичното поле или в тоталната семантика на символично-знаковия език. С други думи, синекдохата е не само *фигуративна*, но едновременно с това и *конструктивна вътрешна форма* на думата-име. Метонимията и метафората също може да играят ролята на вътрешна езикова форма, но като „маски“ на скрития в отношенията на съседство или на скритото вътрешно сравнение в образа синекдохизъм. Вътрешната езикова форма е същинската мотивация на семантичния развой на думите в саморегулиращата се езикова система с главно свойство „каскадният“ ѝ символизъм, управлявани от единния смисъл на езиковия „гений на народа“ (изразявайки се в духа на Романтизма).

Едва ли е излишно да се напомни, че и метонимията (и смятаната за неин вид – синекдохата), и метафората, и алегорията са основните тропи, които наред със (и явно обе-

динени от) символа са централен предмет на изследване от реториката. Това е така, защото реторичната реч не съобщава пряко идеи за нещата (и не заповядва на слушателя), както във всекидневното говорене; не „обрисува“ нещата (и не представя), както в поезията; и не (доказва като) извежда силогистично „истината“ за нещата, както в науката и философията. Реторичното говорене убеждава, като предизвиква промяна на мненията (*doxa*) и като изразява същността на един предмет чрез: назоваването му с дума за друг предмет в преносното му значение, изтъкващо важен негов аспект (метонимия); ефектно свързване в едно название с имплицитно предлагано сравнение по необичаен общ признак на различни предмети или на одушевено с неодушевено (метафора); или иносказателно конкретно изразяване на абстрактни значения чрез образни названия на негови емблеми (алегория). Най-ясно обаче „ентимемният“ принцип (основан на букв. ‘оставащото в ума’, ‘схващано по подразбиране’) на реторичната реч се изразява чрез синекдохата: назовава се образно емблематична част на предмета, за да проличи същността на особеното в него като цяло (и обратно).

Що се отнася до *символа*, той е реторичен не само поради централното си място сред останалите смислово-изразни форми, а и поради специфичната за него системно-езикова взаимосвързаност с всички езикови и предметни значения. „Златната среда“ на изразения образ между схематизма и алегоризма, „златното сечение“ на идеалната пропорция между същностната идея и нейния предмет или „мярата“ между звука и смисъла, от една страна, и предмета в значението-образ, от друга, са стихията на символа. „Средното“ изобщо, или „особеното“ между общо и единично, между каквото и да е съдържание и какъвто и да е израз, както и изразяването чрез него на ново съдържание е областта на

реториката. Идеалният център – и на съдържание и израз, и на идеално и реално, и на конотация и денотация, и на всяко съдържание и всяка форма, и на мотивирано и немотивирано е изразеният поетичен образ-символ. Неслучайно за него се говори във всяка поетика и във всяка естетика (от Аристотел, през Шелинг и Хегел, та до наши дни). Символът е енергетично зареден с постоянно натрупване на значения-смисли, един връх, към който, ако погледнем, ни се завива свят. Но той е и не по-малко зашеметяваща дълбина. Той е колкото връх на познанието, толкова и енигма. Той е реално-идеален, той е колкото това, което изразява, толкова (а може би и повече) онова, което крие и не изразява. Неговите еманации идват от мистичното и изчезват в нищото. Всеки опит да бъде дефинирано което и да е значение-смисъл показва, че то най-добре (а изглежда и изобщо) може да бъде разбрано не толкова като „сноп от характерни признаци“, а по-скоро чрез негативното му определение като напр. лисващата половина от монетата-медальон (каквото е било първоначалното му значение), както същността на кладенеца – чрез карикатурно изображение на надземната му част, висока колкото фабричен комин. Оказва се, че не символът е податлив на „окарикуриране“, а напротив – същинският му смисъл в повечето случаи може да бъде адекватно разбран само в шаржа и карикатурата. Парадоксално, но той е толкова това, което е, колкото и това, което не е. Както от антични времена, така и през епохата на романтизма символът се е разбирал като сетивно възприемаем предмет с всичките му достъпни за възприемане признаци, който обаче не се разбира сам по себе си и за себе си, а като образен знак на друг, смислово много по-богат, но неприсъстващ за непосредствено възприемане предмет, от който символът е само такава означаваща го част, която предизвиква образа на цялото. И оттам, символът се разбира в по-общ и разширен

смисъл като образен знак на много други предмети, който „припомня (макар и отдалечено) всеки един от тези предмети чрез някои от своите признаци“. За Хегел например символът е винаги неопределено многозначен, но по принцип е двузначен: предметът, разбран символично, представлява едновременно както самия себе си, така и някакъв многостранен образ. Оттук следва и възможно най-пълното съвпадане на предмета с неговото значение и предметния образ на думата с нейното предметно значение, изпъкващо като основно в назоваващата дума-символ. Затова е възможно такъв словесен символ в предметното си значение и чрез предметния си словесен образ да назовава предмета в цялата му многостранност и взаимовръзка с всичко, което може да се окаже в някаква връзка с него. А различните преносни значения на думата-символ представят предмета на думата в едни или други образни перспективи, изтъкващи на преден план някой от неговите аспекти, при което го съотнасят с устойчиво свързаните с него образи на други предмети и съответно с думите – техни названия. И нещо повече, творческата енергия на езика се състои в това, че „*Всяка дума е символ, Всяко изречение е символ. Всяка книга е символ... Ценността на символа е в това, че той служи за придаване на рационалност на мислите и поведението и позволява да се предсказва бъдещето*“ (за разлика от иконичния знак, който принадлежи на миналото като образ в паметта и на индекса, съществуващ в настоящия опит – тук и сега, както пише Пърс в труда си *Екзистенциални графи* (с подзаглавие *Моят шедьовър*)).

3. Стилистични ефекти от взаимодействията между прякото и преносните значения на думите. Изложените дотук явни семантични повторения и съпоставяния при епитета и сравнението, както и неявните при основните

тропи, се проявяват най-добре чрез смисловото напрежение от взаимодействащото „изравняване“ между пряко и преносно значение в „мнимата метафора“ катахреза и чрез семантичните кондензации при синекдохата, като израз на особеното (спрямо общо и единично) в предметния образ на значението на думата. Семантичните преходи между одушевено и неодушевено, характерни за метафората, намират своя предел във взаимодействията между иносказателните персонификации и емблематично-атрибутната конкретизираща образност на отвлечени идеи при *алегорията*. Като словесен израз на чистия предметен образ в думата, символът обединява всички тропи със смисловото си богатство, развивано от енергетичните напрежения между звученето и значението, между предмета и идеята за него, между това, което означава, и всичко, свързано с неговия смисъл, макар и без да е означено специално от него.

Символът не само изразява неизчерпаемо смислово богатство, но и обратно – той позволява и смислова неопределеност и множественост (особено характерна за поезията) на образните значения в най-различните им взаимодействия с пряко-номинативните значения, чрез които образите придобиват „релефна“ и/или „жива“ предметност. Както отбелязва Ян Мукаржовски, лидер на семиотическата естетика от Пражката школа и проникновен анализатор на творчеството на К. Х. Маха: „При символистите отделните номинации се колебаят между плана на преносното и плана на прякото значение; всеки от тези два плана обаче сам по себе си е определен и еднозначен. За разлика от техниката на символизма, Маховата техника на номинацията е близка до техниката на мистичната, средновековната и бароковата поезия, както до тази на сюрреалистичната поезия: и там и тук става дума за многозначност на образното значение при определеност на непосредственото

предметно отношение; еднозначен е само планът на същинското значение“⁹.

За съвременната системно-структурна семантика вече е ясно, че същността на номинацията не е просто назоваващо отношение на думата към предмета, на нещо като „прилепване“ на езиково име-етикет към даден предмет от разнообразния „асортимент на актуалната действителност“. Ако се отчита поне част от цялата сложност на процеса на номинацията, е наивно да се смята, че той се изчерпва само и изключително с даване на име на нововъзникнало явление, което дотогава не е било назовано. Всяко повторно назоваване на вече именувания предмет се осъществява чрез формално едно и също име, което, макар и с установено значение, при всяко следващо използване в нови ситуации и контексти може да добие нови смислови нюанси. Вече става все по-ясно, че всяко отделно назоваване не се отнася само до един (изолиран) предмет, който да бъде означен, а точно обратното – цялата система от думи-знаци в езика с всички взаимоотношения на семантично привличане и отблъскване помежду им се съотнася с целия предметен свят, представен в човешкото мислене и съзнание като култура¹⁰ или като смислова система от културно-езикови значения, а от тези системни взаимоотношения се определя възникването на името-название. А значението е културна артикулация, тъй като е (очовечено) култивирано единство

⁹ Мукаржовски, Ян. Генетика на смисъла в поезията на Маха. – В: *Карел Хинек Маха или Гласът на падналата арфа* (бълг. превод). Пловдив: МАКРОС 2000, 1993, с. 180.

¹⁰ „Култура наричам човешката среда, всичко онова, което – като изключим изпълнението на биологичните функции – придава на човешкия живот и дейност форма, смисъл и съдържание... Чрез езика човекът усвоява културата, възпроизвежда я или я преобразува.“ (Бенвенист, Е. *Езикът и човекът* (бълг. превод). София: Наука и изкуство, 1993, с. 36 – 37.)

от функционално-оценъчната значимост на материален предмет или артефакт (от материалната култура) и на системно-оценъчната му същностно-смислова значимост (неговото интерпретативно разбиране като част от духовната култура¹¹). В съвременните семантични изследвания се отчитат не само функционално-предметните значимости, а и символните предметно-словесни функции с възможните им сакрализации до ритуално-предметни значимости, както и евентуалните им емотивно-оценъчни предметни и персонализиращи трансформации, основани на вярата, мнението и езиковото чувство за идентификация.

Думата-символ не е само предметно-номинационна връзка, а е предимно смислово-звукова копула. Това личи най-ясно в етимона на коренната дума-име. Но това не е достатъчно. За да се появи име, то трябва граматично да се формира във вътрешно-словната предикация, известна като атрибуция, при която името придобива собствена субстанциално-качествена смислова определеност като съществително, прилагателно, глагол и т. н. Така в атрибуцията думата се оказва взаимосвързана (според това, какво назовава) чрез категориалната си общност с другите думи от частта на речта, от която тя е, а чрез етимона думата се оказва свързана и звуково, и образно-смислово с други, подобно звучащи, и с други, основани на подобен образен смисъл думи. Последните два критерия за словесна свързаност се проявяват обединено в словообразуването, при което лексико-граматично (чрез словообразователна афиксация или конверсия) се формират т. нар. сродни думи – образувани

¹¹ Делението на материална и духовна култура е условно и археологията най-ясно и в най-едри шрихи показва това, доколкото тя представлява изследване на културата на дадена епоха, при което, въз основа на функционалните значимости на откриваните артефакти, се съди не само за степента на цивилизационно развитие, но и за йерархията от ценности на духовната култура.

от един и същ корен, но от различни части на речта и/или с различни граматически и предметни значения на основната дума.

Освен всичко това се установяват и реторични, функционално-стилистични и идиоматични групирания и взаимни свързвания на думи според съответните им конотации. Реторично-иновативните думи и изрази се проявяват като *транспонирани* (според терминологията на Августин Блажени) и/или пародийно-инвертирани знаци, както иронията, архаизацията и неологизацията, наред с тропите и фигурите. Стилистично-синонимичните различавания по използване на редки и „престижни“ (социолектни) езикови „ресурси“ според статуса и стила на живот формират (просторечни, жаргонни, арготични и др. специализирани) социолектни общностни конотации. Идиолектно-стилистичните етно-регионални и персонални предпочитания на модални и недоосъзнавани основания от типа „езиково чувство и вкус“ формират паронимично-парономазийни емоционално-оценъчни конотации. Общността по тип конотации формира реторичната стилистика на жанровете в книжовния език, функционалната стилистика на регистрите¹ в националния език и специфичната за етно-езика (и диалектите му) идиоматика. Очевидно е, че всеки от тези типове конотации свързва конотативно еднотипни думи и стилистични групи от думи и ги противопоставя на други групи и съответните им думи.

След систематичното изложение на основните тропи и на семантико-стилистичните отношения между прякото и преносните значения на думата може отново да се потърси подкрепа в мненията на Мукаржовски за разнообразието при многократните назовавания: „Между езиковата сфера и света на обектите-значения властва постоянно напрежение, което се освобождава посредством непрекъснатата поре-

дица от повторения на акта на номинацията. Всяка номинация се намира в пресечната точка на две възможности: преди всичко се избира една от няколко или повече думи за даден обект (избор между синоними), но едновременно с това се избира един от няколко или повече обекти, които могат да бъдат изразени чрез съответната дума (избор между омоними, между различните смислови способности на думи с еднакво звучене). Само онази номинация, при която изцяло са удовлетворени и двата аспекта, синонимният и омонимният, ние приемаме като естествена и необходима за даден обект в дадена ситуация“.¹² В случая Мукаржовски се позовава на Карцевски с неговата известна формулировка в заглавието на труда му *За асиметричния дуализъм на лингвистичния знак*¹³, изразяваща универсалното лексико-семантично твърдение, че от знаковата природа на езика (с неговите думи-знаци) произтича наличието в езика на синонимия (с антонимия) и полисемия, както и нейният предел – омонимията.

Внимателното вникване в смисъла на този цитат довежда не само до по-ясно разбиране на спецификите на вторичната и на ситуативната номинация и за ролята на тези специфики в поетическата стилистика, но и до осъзнаване на принципа, който лежи в основата на ефекта от т. нар. *повторение* в „поетиката на прозата“ – реториката. Добре се знае, че повторенията на думи и единици от всички нива на езика са характерен похват за реторичното изразяване, но повторенията не трябва да се схващат буквално. Повторенията на форми не сигнализират редовно и за повторения

¹² Мукаржовски, Ян. Генетика на смисъла в поезията на Маха. – В: *Карел Хинек Маха или Гласът на падналата арфа* (българ. превод). Пловдив: МАКРОС 2000, 1993, с. 105.

¹³ Karcevskij, S. “Du dualisme asymétrique du signe linguistique” // *Travaux du Cercle linguistique de Prague* 1. Praha, 1929.

на смисъл и значения, и обратно. Този тип несъответствия между формални и съдържателни повторения съставят същността на слабо разпространения термин *хетеронимия*, обхващащ едновременно и омонимията, и междустиловата и разнокоренната (като напр. *крак* и *нога*) синонимия, както и антонимията, и едноранговите хипоними от различни корени-основи (напр. *син* и *дъщеря* за *дете* или двойки като *петел* и *кокошка* за разлика от *пуйк* и *пуйка*), и дори преходите на нарицателните в собствени имена, и обратно. Между граничните области на *автонимията* (предимно от типа *потеп-отеп* 'дума-предзнаменование'), при която не се различава предметът от назоваващата го дума, и *паронимията*, при която не се различават или (като при анаграмите, акроними, каламбури *парономазийно*) се смесват до взаимозамяна близки по звучене думи с различно съдържание, се простира областта на хетеронимията, обхващаща и поддържаща основните лексико-семантични взаимоотношения (между „асиметрично дуалистичните“ думи-знаци) в езиковата система.¹⁴

В заключение следва отново да се изтъкне, че между думата и предмета, който тя означава, съществува т. нар. предметно отношение, чийто изразител е *значението*. В абсолютна статичност, в изолиран знак, значението е специфичен мисловен символ на цялостния образ (ейдос, фигура) на предмета, зареден с вътрешното напрежение на всички, свързани чрез него, конституенти на знака, т. е. то е символен израз и на предметното му съдържание (на т. нар. в традиционните теории „денотат“), и на понятийното му съдържание (съответния „десигнат“), но значението е и план на съдържание на думата-знак, чийто план на израз е фоно-

¹⁴ За повече подробности вж. Касабов, И. Семантиката и социалният опит. – В: *Езикът и социалният опит*. Велико Търново: ИК „Знак’94“, 2011, с. 82 – 90.

логично-фонетичната дума. Казано по недостатъчно прецизен, но по-популярен начин, значението е изразител на разбирането (с нива на интерпретация) на предмета-„денотат“ от понятието-„десигнат“ в рамките на думата-знак, т. е. то е *предметно-понятийно разбиране*. Следователно въпросът за природата на значението е въпрос на разбиране на *предметната същност*¹⁵ на думата-знак и то не синкретично или общо и неизразимо, а именно като изразител на ясно идентифицирани и различени помежду им степени и начини на това разбиране (интерпретация). Това разбиране-интерпретация редовно се актуализира в актовете на повторителни (в различни контексти и ситуации) отъждествявания на назованата предметност на значението на думата с назовавания предмет като всеки път „един и същ“ поради постоянната му свързаност с назоваващата го „една и съща дума“. Всяко назоваване се преценява като адекватно при липса на проблеми за такова отъждествяване. В случаите, при които даден предмет е назован с дума, чието обичайно значение не съответства на назовавания предмет, се усеща проблем с отношението на тъждество между този предмет и предметността на значението на назоваващата го дума. И колкото по-необичайно е такова назоваване, толкова по-голямо е напрежението между думата и назовавания от нея предмет. В такива случаи се говори за преносна, образна номинация, която е характерна за поезията, но е редовно срещана и в обикновената всекидневна реч. Разгледаните тук основни типове преносно-образни вторични номинации са от особен интерес за реторичната реч и заслужават по-задълбочени семантични изследвания на базата на теорията за тропите и фигурите за по-пълно изясняване на техните стилистични ефекти.

¹⁵ Лосев, А. *Философия на името* (бълг. превод). София: Евразия, 1994, с. 29 и сл.

Използвана литература:

Аристотел. *Реторика* (българ. превод от Ал. Ничев). София: СОФИ-Р, 1993.

Бенвенист, Е. *Езикът и човекът* (българ. превод). София: Наука и изкуство, 1993.

Karcevskij, S. "Du dualisme asymétrique du signe linguistique" // *Travaux du Cercle linguistique de Prague* 1. Praha, 1929.

Касабов, И. *Граматика на семантиката*. София: Изд. на СУ „Св. Климент Охридски“, 2006.

Касабов, И. За ролята на падежа в „безпадежните“ езици. – В: *Българска реч*, г. XVII, кн. 3, 2011.

Касабов, И. Семантиката и социалният опит. – В: *Езикът и социалният опит*. Велико Търново: ИК „Знак’94“, 2011.

Квинтилиан. *Обучението на оратора* (българ. превод). София: Наука и изкуство, 1982.

Лосев, А. *Философия на името* (българ. превод). София: Евразия, 1994.

Мукаржовски, Ян. Генетика на смисъла в поезията на Маха. – В: Карел Хинек Маха или Гласът на падналата арфа (българ. превод). Пловдив: МАКРОС 2000, 1993.

Peirce, Ch. *The Essential Peirce, Selected Philosophical Writings*, vol. I–II, Edited By N. Houser and Ch. Kloisei, Indiana Univ. Press, 1992.

Todorov, T. "Synecdoques" // *Communications*, 16. Paris, 1970 (repr.: Todorov, T., Empson, W., Cohen, J., Hartman, G., Rigolot, F. *Sémantique de la poésie*, Éditions de Seuil, 1979).

Янакиев, М., Д. Иванов. *Стилистика на българския език*. София: Народна просвета, 1972.